

СЛОВОТВІРНІ ПРОЦЕСИ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(на матеріалі словників ділової мови 20–30-х рр. ХХ ст.)

Стаття присвячена виявленню тенденцій розвитку лексико-семантичної системи української мови, змін у шляхах та способах збагачення словникового складу на базі аналізу словотвірних процесів. Проаналізовано й описано найбільш продуктивні способи словотвору в офіційно-діловому стилі української мови на матеріалі словників ділової мови. З'ясовано, що продукування лексики на власному ґрунті мало всеосяжну тенденцію до універбації, яка найбільш виразно простежується в суфіксальній деривації, еліптичній субстантивзації, абревіації та основокладанні. Обґрунтовано, що більшість лексичних одиниць, які сформувалися за допомогою універбації, репрезентувала пуристичні позиції її творців із прагненням зберегти самобутність української мови, а також зумовлена законом лінгвальної економії.

Ключові слова: офіційно-діловий стиль, словотвір, універбація, абревіація, деривація, еліптична субстантивация.

Тихоненко Е. В. Словообразовательные процессы в официально-деловом стиле (на материале словарей делового языка 20–30-х гг. ХХ ст.). Статья посвящена выявлению тенденций развития лексико-семантической системы украинского языка, изменений в способах обогащения словарного состава на базе анализа словообразовательных процессов. Анализируются и описываются наиболее продуктивные способы словообразования в официально-деловом стиле украинского языка на материале словарей делового языка. Обращается внимание на то, что продуцирование лексики на собственной основе имело тенденцию к универбации, которая наиболее выразительно прослеживается в суффиксальной деривации, эллиптической субстантивации, аббревиации и основообразовании. Акцентируется, что большая часть лексики, образованной с помощью универбации, характеризует пуристические позиции её творцов, которые проявили стремление сохранить самобытность украинского языка, а также демонстрирует действие закона лингвальной экономии.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, словообразование, универбация, аббревиация, суффиксальная деривация, эллиптическая субстантивация.

Tykhonenko O. V. Word-Formation Processes of the Official-Business Style on the Materials of the Business Language Dictionaries in the 20th – 30th years of the 20th century. *The article deals with the tendencies of development of the Ukrainian lexico-semantic system, changes in the ways of enlarging its vocabulary while analyzing its word-formative processes. The author analyzes and describes the most productive ways of the Ukrainian word-formation. The questions of organization and setting of the Ukrainian word-formation norms are actual in modern linguistics. The task of scientific research is analysis of potential word-formation processes of the official-business style in the 20th – 30th years of the 20th century on the materials of the business language dictionaries. The research of the active word-formation processes in the official-business style of modern Ukrainian at the beginning of its becoming is the aim of the article. The study of identified patterns concerning intralingual and extralingual bases of the norms in the Ukrainian official and business style during the 20th – 30th years of the 20th century has been determined. The conclusions are made about that the most part of the official-business vocabulary had tendency to univerbes that is most distinctly traced in suffix derivation, elliptic substantiation, abbreviation.*

Purist tendencies in a vocabulary are discovered. The compilers of dictionaries originality language are saved. The laws of lingual energy on word-formation processes are influenced.

Keywords: official-business style, word-formation, univerbes, abbreviation, suffix derivation, elliptic substantiation.

Становлення мови виявляється в розвитку словникового складу. Поповнення словника є одним із процесів пристосування мови до нових потреб людей на тлі позамовних чинників. Основними джерелами збагачення словникового складу мови сучасної української мови є різноманітні способи словотвору. У добу кардинальних змін (у 20-30-ті рр. ХХ ст.) словниковий склад української мови поповнюється завдяки власним мовним ресурсам шляхом лексичної та семантичної деривації, тобто шляхом словотвору.

Питання впорядкування й унормування словотвору в українській мові були й залишаються актуальними в сучасному мовознавстві, оскільки за постійного розвитку і збагачення мови необхідним є безпосереднє її поповнення новоутвореннями, студіювання яких потребує цілісного лінгвістичного дослідження. Слушною є позиція Т. О. Коць, яка стверджує, що найважливішим напрямком руху норми сучасної української мови є живомовні особливості творення лексем [5]. Це твердження цілком відповідає досліджуваному періоду, тому вивчення словотвору завжди було в полі уваги лінгвістів. До нього зверталось багато науковців, зокрема І.Р. Вихованець, В.О. Горпинич, І.М. Думчак, М.А. Жовтобрюх, А.П. Загнітко, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Т.А. Коць, Л.А. Лисиченко, О.Г. Муромцева, А.М. Нелюба, В.П. Олексенко, М.Я. Плющ, О.А. Стишов, Л.В. Струганець та ін.

Мета статті полягає в дослідженні активних словотвірних процесів, що відбувалися в офіційно-діловому стилі сучасної української мови на початку його становлення. Досягнення мети уможливило розв'язання таких завдань: 1) дослідити словотвірний потенціал в українській мові на етапі становлення її офіційно-ділового стилю; 2) розглянути способи словотвору, відбиті в словниках ділової мови та документах. Об'єктом дослідження слугували словники ділової мови та документи окресленого періоду.

Продуктивним словотворчим засобом стала універбація як спосіб стягнення словосполучення в одну одиницю, тобто формування містких новотворів на основі словосполучень. Як зазначає І.М. Думчак, розвиток лексичного складу мови полягає не лише в появі нових найменувань на позначення відповідних об'єктів дійсності, але й у вдосконаленні й раціоналізації одиниць номінації, виявом чого є процеси універбації. Така тенденція є реалізацією одного із загальних законів розвитку лексики – явищем вторинної номінації [2 : 4]. Хоч і переважає думка про універбацію як різновид суфіксального словотвору, дехто кваліфікує її як утворення від синтаксичної конструкції і виділяє такі різновиди: суфіксальна деривація, абрєвіація, складання слів і субстантивація [3: 90–141] або як семантико-конденсаційний тип [9].

Різними були шляхи стягнення розчленованих номінацій в універбізовані лексеми. Набули особливого поширення в досліджуваній період семантичний та лексичний способи універбації, що були зафіксовані у словниках ділової мови, а також у документах того часу.

Семантичний спосіб універбації демонструє тенденцію до використання в мові суфіксальної деривації та еліптичної субстантивації, а з-поміж лексичних способів універбації виділяються абрєвіація та основоскладання.

Укладачі словників перевагу надавали питомим мовним ресурсам. Тому у творенні лексики на власному ґрунті показовою виявилася семантична універбація. Активним способом семантичної універбації була суфіксальна деривація: *книгарня* (рос. *магазин книжный*), *годинникарня* (рос. *мастерская часовая*), *юбілерня* (рос. *мастерская ювелирная*), *солярня* (рос. *мастерская стекольная*), *слюсарня* (рос. *слесарная мастерская*), *цегельня* (рос. *завод кирпичный*) [11]; *дворище* (рос. *место дворовое*); *селище, сельбище* (рос. *место для поселения*); *новоселиця* (рос. *место новозаселенное*); *загальник* (рос. *общее выражение (в речи)*); *виходок, відходок* (рос. *место отхожее*); *схованка* (рос. *место хранения*); *бранка* (рос. *набор в солдаты*), *(а)рештарня* (рос. *дом арестный*); *гуртянин* (учасник гуртка), *пайовик* (член пайового комітету), *партієць* (член партії), *спільник* (учасник товариства), *радник* (рос. *член совета*), *клуб 'янин* (член клубу) [10]. Лексика становила в основному назви установ, осіб за ознакою. Це здебільшого деривати, «структура яких зумовлена звучанням ад'єктива, а значення – семантикою цілого прикметниково-іменникового словосполучення» [1: 25-26].

Словотвірний процес відбив універби, що утворилися шляхом еліптичної субстантивзації. Порівняємо з російською мовою: *виділовий* (член правління); *арештантська, холодна* (рос. *арестантская (комната)*) [10: 11]; *вступне* або *вписове* (рос. *взнос вступительный*) [11: 36]; *наймове* (рос. *наемная плата*); *поденне, місячне* (рос. *поденная, помесечная плата*); *відсівне* (рос. *пословная плата*); *часове* (рос. *повременная плата*); *відштучне* (рос. *поштучная*); *відрядне, заробне* (рос. *сдельная плата*); *комірне* (рос. *плата за квартиру*); *випунне* (рос. *выкупной платеж*) [11: 193]. Порівняно з іншими дериватами цей словотвірний спосіб був менше вираженим. Такі універби подекуди можуть бути зрозумілими тільки в контексті, оскільки в мовній нормі вони не зафіксовані і не дані носіям мови як знання, що тісно пов'язані з контекстовими умовами [7: 239]. Інтенсивне входження в ужиток аббревіатур зумовлене передусім позамовними чинниками.

Одним із продуктивних способів деривації була аббревіація. У цей період особливо активне функціонування виявив лексичний спосіб стягнення (згортання) – аббревіація, викликана вимогами часу. Поява значної кількості складних синтаксичних структур на позначення певних понять перевантажує мову, робить її менш гнучкою, незручною для спілкування. Деякі номінації є надто складними. У зв'язку з цим у мові діють внутрішньомовні чинники, найважливішими з яких є закон економії мовної енергії, мовних засобів [8: 153]. Як зазначає Н. Ф. Клименко, «аббревіатура – складноскорочене слово – похідне слово, що виникає внаслідок аббревіації. Утворюється складанням скорочених основ і буває здебільшого еквівалентною словосполученню, яке її мотивує» [4: 7].

Аббревіатури еволюціонують після революційних подій 1917 р., а в 20–30-ті рр. ХХ ст. набувають особливого поширення. Хоч цей спосіб словотворення мав розмовний характер, утворені номінації ввійшли до нормативного словникового запасу того часу: *Наркомос, Наркомосвіти, Губвілнаросвіти, Наркомзем, Наркомос, Наркомліс, Наркомосвіта,*

Наркоммісцевпром, Наркомпрос, Наркомюст, Наркомпрод, Нацмен, Наркомвнусправ, Наркомфін, Наркомсоцзабез, Вукоспілка, Всеукрвидав, профспілка, Робземіс, Трудиукор, Робос, Уповнаркомпошитель, Укрсельбанк, Наркомздоров'я, Наркомпраці, Оліїтрест, Укртекстильтрест, Хімвузьльповітком, виконком, окрвиконком, наркомат, ревком, споживкооперація, профорганізація, міськкомгосп, Раднарком, міськком, держпартконтроль, сількор, сельроб, сільбуд, профосередок, партосередок, профорган, торгсектор, продорган, земвідділ, охарчкомгуб, харчорган, комнезам, начскладу, КомВИШІ, радпартшкола, культкомісія, житлоспілка, Укрколгоспцентр, окркжком, оргбюро, Оргрозпод, сільрада (до словників ділової мови було залучено такі універбати: *житлокооп* [11: 18], *культфонд, держфонд, держстрах* [11: 62], *спецфонд, робсила, тютюнтрест* [11: 70]); *ВИШ, ВНО, ВУАН, ВУЗ, ВУК, НЕП, УАН, УВО, ВККІ, ВКП, ВРНГ, ВКП(б), ВУРПС, ВУЦВК, ВЦРПС, ДВУ, ЗАГС, ІУНМ, КНС, КП(б)У, КПЗУ, МТС, НКВС, НКЗ, НКО, НК РСІРНК, НКТ, НКФ, НКЮ, ОБНМ, ОВК, ОкрКК, ОПБ, ОПК, РПК, СЦКП, СНК, УКП, ФЗМК, ЦАТК, ЦВККСМУ, ЦК, ЦКНМ, ЦСУ, ЦКК*. Складноскорочені слова та ініціальні абрєвіатури стали невід'ємною складовою офіційно-ділового стилю в цей період, що сприяло швидкості й стислості викладу інформації. Поширеними були й частково скорочені слова, утворені поєднанням усиченого слова та повного слова: *держпартконтроль, наркомат, Наркомпраці, Наркомпрод, профорганізація, профспілка, радпартшкола, сельроб, начскладу, держстрах* тощо. Ці новотвори в основному становили лексику адміністративно-політичного характеру у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

У цій групі спостерігаємо варіювання універбів: *Народний комісаріат освіти – НКО, Наркомос, Наркомосвіта, Наркомосвіти; Народний комісаріат фінансів – НКФ і Наркомфін; Народний комісаріат юстиції – НКЮ і Наркомюст* тощо.

Отже, використання абрєвіатур мотивується їхньою компактністю, лаконічністю і сприяє реалізації закону мовної економії, подальшій кодифікації слова.

Продуктивним способом словотвору української мови є складання. «Складання – це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень» [6: 31]. Окрему групу становлять одиниці, що є прикладами лексичної конденсації, тобто утворилися шляхом **основоскладання**. Серед лексичних універбів було виділено складні слова, утворені складанням основ на позначення осіб за діяльністю та дією (*вістоноша, кривосвідок, праволомець, кривоприсяжник, жертводавець, землекористувач, землевласник*) та абстрактні іменники (*судочин, правочин, діловодство, векселєдатність*) [10]. Поряд із деякими словами відбито варіанти *законоз'ясовувач* (разом із *з'ясувач закону*), *векселєприсмець* (разом із *присмець (приймач) векселя*), *другошлюб'я* (разом із *другий шлюб*) [10].

Модель універбації особливо була характерною в передачі російських сталих словосполучень іменника з прикметником (рідше дієприкметником) українськими відповідниками. Порівняємо: рос. *преступное деяние* – укр. *злочин* [12: 89]; рос. *исполняющий должность* – укр. *заступник*

[12: 96]; рос. *житель приграничный* – укр. *узграничанин*, рос. *исконный житель* – укр. *тубілець*, рос. *городской житель* – укр. *городянин*, рос. *сельский житель* – укр. *селянин* [12: 106]; рос. *еженедельный журнал* – укр. *тижневик*, рос. *двухнедельный журнал* – укр. *двоптижневик*, рос. *ежемесячный журнал* – укр. *місячник* [12: 107]; рос. *промышленное занятие* – укр. *промисловство*, рос. *ремесленное занятие* – укр. *ремісництво*, рос. *торговое занятие* – укр. *торгівництво* [12: 113]; рос. *благоприобретенное имущество* – укр. *набуток*, *надбане майно*, *добро*; рос. *недвижимое имущество* – укр. *нерухомість*, *нерухоме майно* [12:123]; рос. *мнимая смерть* – укр. *завмертя* [12: 252]; рос. *покупной товар* – укр. *збутний товар*, *крам* [12: 275]; рос. *прогонные деньги* – укр. *прогони* [12: 87]; а також іменника з іменником: рос. *отсутствие денег* – укр. *безгрішя* [12: 87]; рос. *житель предместья* – рос. *передміщанин*, рос. *житель столицы* – укр. *столичанин*, рос. *житель лесной местности* – укр. *лісовик*, рос. *житель степной местности* – укр. *степовик* [12: 106]; рос. *занятие хлебопашеством* – укр. *хліборобство* [12: 113]; рос. *имущество после отца* – укр. *батьківщина*; рос. *имущество после матери* – укр. *материзна*; рос. *имущество после брата* – укр. *братівщина* [12: 123]. Як бачимо, такий спосіб виявився найпродуктивнішим.

Лексика, що сформувалася за допомогою універбації, хоч і мала деякою мірою характер розмовності, проте чітко репрезентувала пуристичні позиції її творців із прагненням зберегти самотність української мови.

Отже, найважливішими джерелами збагачення словникового складу як мови загалом, так і її офіційно-ділового стилю, є словотворення. Досить виразним виявився словотвірний засіб універбації, потенціалом якої були суфіксальна деривація, еліптична субстантивація, абрєвіація та основоскладання.

Проаналізований матеріал дає змогу стверджувати, що протягом 20-30 х рр. ХХ ст. ознакою розвитку мови була сформованість словотвірної системи української мови. Для періоду становлення лексичної норми й поповнення лексичних засобів став характерним внутрішній словотвірний потенціал. Актуальним є цілісне вивчення словотвірного потенціалу мови в ретроспективі на матеріалі різножанрових текстів, що потребує подальшого та ґрунтовного дослідження для надання об'єктивної оцінки нормотворчим процесам як певного синхронного зрізу української мови, так і сучасного її етапу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Грещук В.** Український відприкметниковий словотвір / В. Грещук. — Ів.-Франківськ : Плай, 1995. — 208 с.
2. **Думчак І. М.** Універбація в українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук / І. М. Думчак; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 1998. — 16 с.
3. **Земская Е. А.** Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). — 2-е изд. — М. : Языки русской культуры, 2000. — С. 90–141.
4. **Клименко Н. Ф.** Абрєвіатура / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія; [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.] — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Укр. енцикл., 2004. — 824 с.
5. **Коць Т. А.** Літературна норма у функціонально-стильовій

і структурній парадигмі: монографія / Тетяна Анатоліївна Коць. — К.: Логос, 2010. — 303 с. 6. **Плющ М. Я.** Способи словотвору в сучасній українській літературній мові: дис. на здоб. наук. ступ. кандидата філол. наук: 10.02.02 «Українська мова»/ Плющ М. Я. — К., 1956. — 277 с. 7. **Нелюба А.** Явища економії в словотвірній номінації української мови : [монографія] / Анатолій Нелюба. — Х., 2007. — 302 с. 8. **Стишов О. А.** Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): монографія [текст] / О. А. Стишов — К.: Видавничий центр КНЛУ, 2003. — 388 с. 9. **Kaliszan J.** Семантико-конденсационная универбация составных наименований в современном русском языке / J. Kaliszan. — Poznań, 1986. — S. 15–34.

Лексикографічні джерела

10. **Дорошенко М.** Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія (Проект)/ М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. — Х.-К.: Держвидав України, 1930. — 260 с. 11. **Осипів М.** Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів (Практичний порадник) / М. Осипів. — Харків-Полтава, 1926. — 83 с. 12. **Підмогильний В.** Фразеологія ділової мови / В.Підмогильний, Є. Плужник. — К.: Час, 1927. — 296 с.

Тихоненко Олена Василівна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та російської мов, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва. Україна, 62483, Харківський р-н, Харківська обл., п/в «Комуніст – 1».

E-mail: tykhonenko_olena@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-4569-9869>

Tykhonenko Olena Vasyliyva — Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Ukrainian and Russian Languages Department, V. V. Dokuchaev Kharkiv National Agrarian University. Ukraine, 62483, Kharkiv region, Communist-1 village.